

BİBLİYOGRAFYA :

Silâhdar, *Târih*, I, 632-633; II, 216, 245-248, 623-625; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 67-69; Râşid, *Târih*, I, 304-305; II, 183, 188; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 71-72; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 485-486; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 479-480.

MEHMET İPŞİRLİ

ÇATALSAKAL MUSTAFA EFENDİ

(bk. MUSTAFA EFENDİ, Çatalsakal).

ÇAV

İlhanlılar'dan

Geyhatu Han döneminde kullanılan Çin menşeli kâğıt para.

Dîvânü lügâti't-Türk'te ve Uygurca'da "ses; ün, şan" anlamlarına gelen çav, Çağatay Türkçesi'nde bu anlamları yanında "kâğıt para" mânasında da kullanılmıştır.

Geyhatu Han'ın (1291-1295) müsrifliği sebebiyle boşalan devlet hazinesine para sağlamak amacıyla İzzeddin Muhammed b. Muzaffer b. Amîd adında bir kişi Çin'de gördüğü bir uygulamayı Sadr-ı Cihân-ı Zencânî adlı vezire anlattı ve para bunalımını gidermek için Çin'de olduğu gibi altın ve gümüş para yerine piyasaya, üzerinde hükümdarın adı yazılı kâğıt para (çav) sürmelerini teklif etti. Bu teklif vezir ve Geyhatu Han tarafından kabul edildi. Sadr-ı Cihân-ı Zencânî bu konuda Çin sefiri Puladçingsang'la görüşüp çav tedarik etti. Zilkade 693 (Ekim 1293) tarihli bir fermanla bu tarihten itibaren herkesin altın ve gümüş para yerine kâğıt paraları kullanması ve kâğıt paralar üzerinde herhangi bir tahrifat yapıldığı takdirde bunu yapanın karısı ve çocukları ile birlikte cezalandırılacağı ve mallarının müsadere edileceği ülkenin bütün şehirlerine duyuruldu. Ayrıca Tebriz ve Şiraz gibi şehirlerde çav basımı için "çavhâne" adı verilen imalâthaneler yapılması emredildi.

Çav, eşkenar dörtgen biçiminde bir kâğıttı. Bu kâğıdın üst tarafında Uygur harfleriyle kelime-i şehâdet, alt tarafında hattatın veya ressamın adı, ortada bir daire içinde kâğıt paranın dinar olarak değerini gösteren yarımından ona kadar rakam ile, "Cihan padişahı 693'te bu mübarek çavı ülkesinde işleme koydu, onu değiştiren ve bozan, karısı ve çocuğu ile birlikte cezalandırılacak ve malları müsadere edilecek" anlamında Farsça bir ibare bulunuyordu.

Ancak kendisine verilen bu öneme rağmen çav tutunamadı. İlk defa kullanıldığı Tebriz'de tepkiyle karşılandı ve esnaf üç gün süreyle dükkânlarını kapadı. Aynı tepki Şiraz ve diğer İran şehirlerinde de kendini gösterdi. Bu yüzden ticaret ve sanayi durdu, herkes yiyeceğini kırlarda aramak zorunda kalınca şehirler boşaldı. Ülkenin daha çok zarar görmemesi için yine bir fermanla çav tedavülünden kaldırıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü lügâti't-Türk Tercümesi, III, 138; Şeyh Süleyman Efendi, *Lugal-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul 1298, "çav" md.; Muhammed Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâû* (nşr. Muhammed Mu'in), Tahran 1342 hş., II, 616, not 4; *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1360 hş., I, 1269; B. Laufer, *Sino-İranica, Chinese Contribution to History of Civilization in Ancient Iran*, Chicago 1919, s. 560; Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğûl* (nşr. İrec Efşâr), Tahran, ts., s. 249 vd.; A. von Gabain, *Alltürkische grammatik*, Leipzig 1941, s. 307; a.m.f., *Eski Türkçe'nin Grameri* (trc. Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 271; Spuler, *İran Moğolları*, s. 101, 328; DMF, I, 792.

TAHSİN YAZICI

ÇAVULDUR

Oğuz boylarından biri.

Boyun adı kaynaklarda Çavundur, Çavdur ve Çavdır şekillerinde de geçer. Kâşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl) bu boyun adını Çavuldur olarak zikretmekte, hayvanlarına vurdukları damganın şeklini de vermektedir.

İlhanlı Veziri Reşidüddin Fazlullah, XIV. yüzyılın başlarında yazmış olduğu tarihindeki Oğuz boyları listesinde Çavuldurlar'a Üçoklar arasında yer vererek taşıdıkları adın "şerefli ve ünü yaygın" mânasına geldiğini, ülüşünün (şölenlerde kuyun etinden yiyeceği kısım) "sol karı yağrın" (sol kürek kemiği), onkununun ise (tothem kuşu) sungur (sunkur) olduğunu bildirmekte ve damgasının şeklini göstermektedir.

Osmanlı müellifi Yazıcıoğlu Ali Efendi'nin (XV. yüzyılın birinci yarısı) Oğuz boyları listesi Reşidüddin'inkine dayanır. Ancak Ali Efendi Çavuldur boyunun adını Çavundur olarak yazmıştır. Bu şekil, boyun adının XV ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'daki en yaygın söyleniş şeklidir. Bu yüzyıllardaki yirmi bir yer adından sadece üçünün boyun eski adı olan Çavuldur, diğer üçünün de Çavdur olarak yazılmış olduğu görülür. Hazar ötesi Türkmenler'i arasındaki Çavuldurlar'ın da son

asırlarda umumiyetle Çavdır şeklinde anıldıkları anlaşılmaktadır.

İlk yazılışı XIII. yüzyılın ortalarına kadar giden *Dânişmendnâme*'de Çavuldur Çaka adlı bir beyin adı geçer. Çavuldur Çaka, Emîr Kara Tona ve Emîr Turasan Sivas'ta Dânişmend Gazi ile vedalaşıp İstanbul yönüne doğru yola çıkarlar. *Dânişmendnâme*'de bir daha ondan söz edilmez. Reşidüddin'in *Câmi' u't-tevârîh*'indeki Selçuklular bölümünde de Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'na katılan kumandanları arasında Çavuldur da zikredilir. Emîr Çavuldur aynı esere göre Maraş ve Sarız (Sarus) yörelerini fethetmiştir. *Câmi' u't-tevârîh*'te adı geçen bu emîr, *Dânişmendnâme*'de geçen Çavuldur Çaka'dan başkası değildir. Bu Çavuldur Çaka'nın da Anadolu'ya yapılan akınlardan birinde çok genç yaşta Bizanslılar'ca esir alınarak sarayda yetiştirilen Çaka Bey olduğunda şüphe yoktur. 1083 yılından sonra İstanbul'dan İzmir'e kaçan Çaka Bey'in orada bir beylik kurduğu ve meydana getirdiği donanma ile Sakız ve diğer bazı adaları idaresi altına aldığı bilinmektedir.

XV. yüzyılda Anadolu'da yirmi bir yer adından başka Boz-ulus ile Çorum'da Çavundur adlı oymaklar da görülür. Boz-ulus arasındaki Çavundur oymağı, II. Selim devrinde (1566-1574) iki kola ayrılmış olup bunlardan Duyar Kethüdâ'nın idaresindeki kol 174, Pîr Ahmed Kethüdâ'nın idaresindeki kol da 50 vergi nüfusuna sahipti. Çorum sancağında yaşayan Çavundur oymağının ise Osmancık'a bağlı Akçasu köyünde yerleşmiş olduğu görülür.

Çavuldurlar'ın, nüfusu çok kalabalık bir kolu batıya göç etmeyerek Hazar ötesi Türkmenler'i arasında kalmıştır. Bunlar XVI. yüzyılda Mangışlak yarımadasında yaşıyorlardı. Yarımada'daki diğer Türkmen oymakları gibi bu yüzyılda Mangışlar'ın, daha sonraları da Kalmuklar'ın hücumlarına uğradılar. Hatta Kalmuklar, İğdir, Soynacı ve Çavuldurlar'a (= Çavdur) mensup kollardan oluşan bir topluluğu Kuzey Kafkasya'ya göçe zorladılar. Bunlar varlıklarını zamanımıza kadar sürdürdüler. Mangışlak'ta kalmış olan Çavuldurlar'a gelince, onlar da XIX. yüzyılda Kazaklar tarafından buradan çıkarıldılar. 1863 yılında Aral gölünün güney kıyısı ile Karaboğaz arasında oturuyorlardı. O zaman nüfusları 12.000 çadır tahmin edilen Çavuldurlar Kara Çavdur, Abdal, Bozacu, Esenlü, Buruncuk ve diğer birçok obadan meydana gelmişlerdi.

ÇAVULDUR

Kaynaklarda bu Çavuldurlar'ın da her yerde aranılan güzel halılar dokudukları haber verilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü Lugâti't-Türk, I, 56; *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 56; a.e. (Dankoff), I, 107; Resîdüddin, *Câmi' u't-tevârîh* (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran 1338 hş., I, 49; a.e.: *Zîkr-i Târîh-i Âl-i Selçûk* (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 33, 39; Yazıcıoğlu Ali, *Târîh-i Âl-i Selçûk*, TSMK, Revan, nr. 1390, vr. 24^{a-b}; A. Comnèna, *The Alexiad* (trc. E. A. S. Dawes), London 1967, s. 198, 219, 220, 273, 280, 281, 360; Ebü'l-Gâzî Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (nşr. A. N. Kononov), Moskva-Leningrad 1958, s. 61; I. Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend*, Paris 1960, I, 72, 73, 81, 85-88, 118, 122, 196, 201, 404; II, 14, 17; A. Vâmbéry, *Travels in Central Asia*, London 1864, s. 303; V. Barthold, *A History of the Turkman People* (trc. V. ve T. Minorsky, *Four Studies on the Central Asia*, Leiden 1962, III içinde), s. 137, 157-159; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türkmenler*, İstanbul 1980, s. 324-326, 444.

FARUK SÜMER

ÇAVUŞ

Çeşitli Türk devletlerinde bazı saray hizmetlilerin ifade eden ve askerî rütbe olarak kullanılan terim.

Filolojik olarak, eski Uygur metinlerinde geçen çavış ile milâdî 732 ve 735 yıllarında Tu-Kiular'ın Çin'e sefir olarak gönderdikleri kişinin taşıdığı Çö-pi-şe unvanının çavuşun ilk kullanım şekilleri olduğu anlaşılmaktadır. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te çavuş şeklinde geçen kelime, Peçenek ve Kuman lehçelerinde çâüş olarak ifade edilmektedir. Kelime Macarca'ya çös şeklinde geçmiş ve hem yer adı hem de şahıs ismi olarak kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud çavuşu "askeri zulümden men etmekle görevli askerî âmir" olarak açıklamaktadır. Göktürkler'de çavuş sefirlik görevinde kullanılmıştır. Hazarlar'da çavuşyar şeklinde geçen kelime Karahanlılar ve Gazneliler zamanında Farsça'ya da girmiş, tarihî ve edebî eserlerde kullanılmıştır. Unsurî'nin "Kâsîde-i Râiyye"si ile çeşitli divanlarda çavuş ve çavış kelimelerine rastlanmaktadır. Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi, çeşitli dönemlerde Türk sülâlelerinin hâkimiyeti altına girmiş Arap ülkelerinde bu kelime çavuş veya şâviş şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca yüzyıllarca Türk hâkimiyetinde kalmış olan Balkan milletleri ile Leh ve Ukrayna dillerinde de çavuş kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Türkler'le siyasi ve medenî münasebetleri Osmanlılar'dan çok önceye uzanan Bizans İmparatorluğu'na

da geçen çavuş, bazı Bizantinist'lerin iddia ettiği gibi Osmanlılar'a Bizanslılar'dan geçmemiştir. Nitekim daha XI. yüzyılda Selçuklular'da çavuş ismi ve teşkilâtı vardı.

Etimolojik olarak çavuş kelimesi "bağırma, çağırma, ses, şan, şöhet" mânalarına gelen çav kökünden türemiş ve genellikle askerî bir unvan olarak kullanılmıştır. Orduda nizam ve intizamın korunmasıyla görevli olan çavuşlar, hükümdarın ve diğer büyük kumandanların emirlerini askerî birliklere yüksek sesle bildirdikleri için bu unvanı almış olmalıdır.

Müslüman Karahanlı Devleti'nin gerek bu unvanı gerekse birçok askerî rütbe ve müesseseyi önemli ölçüde İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinden, özellikle Uygurlar'dan ve Göktürkler'den aldığı bilinmektedir. Çavuşların bu devletlerde hükümdarların şahsına bağlı bir nevi emir subayı, zaman zaman da elçi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hazarlar, Peçenekler ve Kumanlar'da da çavuşların aynı vazifeleri gördükleri söylenbilir. Daha sonraları, Osmanlılar da dahil olmak üzere bütün müslüman Türk devletlerinde çavuşlar yaklaşık aynı görevleri yapmışlardır. Gazneliler'de hem çavuş hem de bunun eş anlamlısı olarak serheng ve dürbâş kelimeleri kullanılmıştır.

Büyük Selçuklular'da çavuşlar arasından yetişip yükselmiş bazı Türk emirle-

rinin daha sonra da bu unvanı taşıdıkları görülmektedir. Selçuklu Sultanı Mesud devri (1134-1157) ileri gelenlerinden olup Sencer'le yaptığı savaşta ölen Yü-suf Çavuş bunlardan biridir. Hârizmşah Devleti'nde bulunan çavuşların kendilerine mahsus arma ve nişanları vardı (Ebü'l-Fidâ, II, 156). Abbâsî halifelerinin ve Delhi Türk sultanlarının saraylarında da çavuşlar zümresinin bulunduğu kesindir. Selçuklular'da ve Hârizmşahlar'da çavuşlar doğrudan hükümdarın emri altında bulunan askerî bir teşkilâtı. Merasimlerde, bellerinde gümüş kemeler, ellerinde altın ve gümüş yaldızlı asâlar olan bu çavuşların bulunması şarttı. Bunlar, hükümdar bir yere giderken "savulun!" veya Arapça "tarrikü", Farsça "dür" yahut "dür-bâş" diye bağırırlardı. Esedî'nin bir şiirinden anlaşıldığına göre bu çavuşların elbise ve külâhları siyahtı. Onun için bunlara "siyah-püşân-ı dergâh" denirdi. Daha sonraları ise kırmızı elbise ve kırmızı külâh giymişlerdir. Saray hizmetlilerinin seçkin bir zümresi olan çavuşlar çetir, bayrak, nevbet gibi saltanat âlâmetlerinden biri olarak telakki edilebilir.

Çavuş kelimesi ve teşkilâtı, Selçuklular'dan sonra Atabegler ve Eyyubiler yoluyla Mısır-Suriye Memlûk devletlerine de geçmiş, Memlûk kaynaklarında çâviş, şâviş şekillerinde yazılmıştır. Suriye'de sultan nâiblerinin maiyetinde çavuşlar da bulunurdu. Çavuşlar halka yapılacak tebligatı yüksek sesle bildirirler, cülûs merasimlerinde ise alkışçılık yaparlardı. Mısır Memlûkleri'nin son devirlerine kadar çavuşların varlığı sürmüştür. Bu teşkilât Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinden sonra da devam etmiş, Yavuz Sultan Selim tarafından kurulan asker ocaklarından birisi Çavuşiyye adını almıştır. Bu ocak genellikle vergi tahsil ile meşgul olur, çavuş kelimesi ise "kavas, hademe" mânasında kullanılırdı. XIV. yüzyılda Resûlîler sülâlesi zamanında Yemen'de de çavuş teşkilâtı vardı (İbn Battûta, IV, 172).

İlhanlılar zamanında eski önemini kaybeden çavuş kelimesi yerini yasavula bırakmıştır. Bunlar daha ziyade adî takibatla uğraşırlardı. Celâyirîliler ve Timur-lular devrinde çavuşlardan çok yasavulardan bahsedilmektedir. Akkoyunlu ve Safevî devletlerinde de çavuş kelimesinin yerini yasavul almış ve bu tabir iyice yerleşmiştir.

Çavuş kelimesi ve teşkilâtı Anadolu Selçuklularında da vardı ve Büyük Sel-

Sultan II. Abdülhamid devri (1876-1909) maiyet çavuşu ile kullukçu çavuşu (Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi*, İÜ Ktp., TY, nr. 9393, ek tablo, resim 4, 43)

